

Л.В.Пирогова-Таран*

ЕТНОЛОГІЯ ТА/ЧИ ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

У статті розглядається роль спеціальної історичної дисципліни – етнології – у встановленні поняття «історична антропологія», розкривається зміст і значення останнього для вирішення проблем епістемології історії.

Ключові слова: етнологія, історична антропологія, історіографія, школа «Анналів», культура.

Історіографія є наукою, яка відповідає на запитання, що таке предмет історії та які є методи його пізнання. Весь розвиток історіографії є процесом зміни спокійних періодів, коли панує певна школа, що дає свою відповідь на зазначені питання, періодами криз. Криза – поняття складне, яке тлумачилося багатьма дослідниками у світі, в середині 1990-х рр. воно було предметом особливої уваги і в українській науці. Безперечно одне: криза в історіографії – це період зміни наукових парадигм, коли старі більше не працюють у новій соціально-політичній атмосфері і не узгоджуються із загальним темпом, досягненнями наук природничого циклу, від яких історія запозичує методи пізнання. Ось чому, на наш погляд, найбільш удалим визначенням кризи є розуміння її як часу «епістемологічної анархії», даним на сторінках тепер уже добре відомого вітчизняним історикам журналу «Анналі»¹.

Якщо не торкатися періоду розвитку історіографії, коли над нею тяжіла телеологія, то з часів гуманізму в усіх країнах вона пройшла (і проходить) через зміну низки шкіл. Класичним цей процес був у Західній Європі і США (зараз уже говорять про внесок навіть африканських країн у розвиток історіографії). Європа рано оформилася як цілком певний феномен. Велику роль у цьому відіграло християнство в його католицькій версії, яке наголошувало «на особистій відповідальності індивіда, котрий має свободу волі»². Починаючи з епохи модерну, або перехідної доби від феодалізму до капіталізму, ще більше на цьому наголошував протестантизм: лютеранство, кальвінізм, цвингліанство та ін. Єдність феодальної Європи виявлялася у пануванні папства й латини. Остання була мовою права, законодавства, судочинства, релігії і науки, що зробило можливим утвердження в усіх країнах Західної Європи єдиної системи освіти, обмін ідеями і розповсюдження елементів античного, передусім, філософського знання. У цьому регіоні раніше за всіх склалося громадянське суспільство. Християнство греко-візантійської форми навпаки свободу особи пригнічувало. Вважаємо, що nereформованість церкви в Україні є однією з причин відсутності в ній, як і в Росії, громадянського суспільства.

* Пирогова-Таран Лідія Валентинівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені М.Гоголя

¹ Бессмертный Ю.Л. Что за «Казус?..» // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории: 1996 / Под ред. Ю.Л.Бессмертного, М.А.Бойцова. – Москва, 1997. – С.15.

² Гуревич А.Я. Предисловие // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.9.

У Західній Європі і США (становлять єдину євроатлантичну цивілізацію), де після буржуазних революцій спочатку відбулися промислові перевороты, а потім усі етапи НТР, класичним був шлях і розвитку історіографії. В Україні історіографічний процес був менш виразним, ніж у Європі, радше змазаним, і йшов з явним відставанням. Історики окремих вітчизняних вишів не завжди були на належній висоті наукового пошуку, як їх намагаються представити сучасні дослідники (думка одеської дослідниці Т.М.Попової). І все ж він розвивався до кінця 1920-х рр. на тих самих теоретико-методологічних парадигмах, що і світовий: на засадах позитивізму, марксизму й неокантіанства. При цьому слід враховувати національні, конкретно-історичні особливості їх сприйняття в кожній національній історіографії³.

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у СРСР було розроблено нову філософію історії, далеку від марксизму, який її теоретикам був просто недоступним⁴. У Радянському Союзі спрощений, вульгаризований марксизм зімкнувся з позитивізмом, а послуговування парадигмами неокантіанства найчастіше закінчувалося для істориків, як і для інших гуманітаріїв, таборами.

Зачаївшись, працював у провінційних вишах М.М.Бахтін. А.Я.Гуревич, який після закінчення аспірантури в Інституті історії АН СРСР 18 років викладав у Твері й щотижня їздив до Москви аби навідати сім'ю та працювати в бібліотеках над докторською дисертацією. Інші історики вдавалися до всіляких хитрощів, вивертів, щоби обійти, обдурити цензуру (про це неодноразово зізнавався, зокрема, відомий український учений Я.Д.Ісаєвич). У 1970-х рр., коли анналіст Р.Шартє писав свої книги про читачів і читачок Старого порядку, Ярослав Дмитрович вивчав коло читацьких інтересів міщан України XVI–XVII ст., а саме колективні уявлення наших предків і те, як їх формувала книга (модернізм)⁵.

Україна за радянських часів була гуманітарною провінцією. У бібліотеки республіки з початку 1930-х рр. перестала надходити іноземна література та періодика (до 1929 р. УНБ АН одержувала 6 назв тільки французьких історичних журналів). Архіви УРСР контролювалися НКВС, доступ до джерел суворо обмежувався, багато фондів були закриті взагалі (проте в 1963 р. з відношенням від Одеського університету автор цієї статті змогла взяти книгу французькою мовою у спецховищі Бібліотеки ім. В.І.Леніна в Москві та дізнатися, що нацистська Німеччина і сталінський СРСР – однотипні тоталітарні держави). Із цього часу вивчення проблем теорії, епістемології історії, всесвітньої історії стало прерогативою Москви.

Усі плідні починання видатного українського історика світового рівня М.С.Грушевського було прикрито. Будучи змолоду позитивістом, віддавши данину романтизму, він у зрілому віці став прихильником ідей Е.Дюркгайма і Л.Леві-Брюля, особисто спілкувався з Г.Ріккертом. 1903 р., під час викладання

³ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России: 70-е гг. XIX – 40-е гг. XX ст. – К., 1994. – 196 с.

⁴ Таран Л.В. Марксизм в історичній науці // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип.56. – С.113–117.

⁵ Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. // Фёдоровские чтения 1976: Читатель и книга: Сб. науч. трудов. – Москва, 1978. – С.65–76. Модерністські підходи властиві книзі Я.Д.Ісаєвича «Україна давня і нова: Народ, релігія, культура» (Л., 1996, див. с.147–150).

історії в Паризькій вищій школі суспільних наук, учений підтримував тісні особисті контакти з французькими соціологами. Із метою поширення їхніх ідей М.С.Грушевський у 1919 р. заснував у Відні соціологічний інститут (формально функціонував до 1924 р.). Повернувшись до Києва, він створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний підрозділ – кабінет примітивної культури, яким керувала його дочка Катерина, і разом із нею у 1924–1930 рр. видавав журнал «Первісне громадянство». 1931 р. М.С.Грушевський був висланий із Києва до Москви (з зобов'язанням постійно реєструватися у НКВС). Були репресовані його донька, брат Олександр та інші близькі люди⁶.

За таких обставин розворот української історіографії обличчям до світової майже повністю було започатковано істориками Росії. Справжніми піонерами цієї справи стали Арон Якович Гуревич та його сподвижники. Ще до початку 1950-х рр. він мав антимарксистські наукові напрацювання. Набагато пізніше, у 1986 р., при Інституті загальної історії АН СРСР заснував семінар з історичної психології, невдовзі перейменований у семінар з історичної антропології (після смерті 5 серпня 2006 р. засновника його веде Д.Е.Харитонович). У 1988 р. А.Я.Гуревич почав видавати щорічник «Одиссей», який має підзаголовок «Человек в истории». Під його крилом почали виходити «Arbor mundi», який перейшов до рук ректора РДГУ Ю.М.Афанасьєва, «Європейський альманах» (редколегія: Ю.Б.Віппер, М.М.Наринський, В.М.Карев, відп. редактор О.О.Чубар'ян). Ю.Л.Безсмертний розпочав видання «Казуса».

Величезну роботу з ознайомлення широкого загалу істориків, передусім початківців, розгорнув московський Інститут наукової інформації з суспільних наук, який продовжує видавати не лише бібліографічні довідники, а й досить цінні реферативні збірники, стислі авторизовані виклади іноземних праць з історії, теорії й епістемології історії, матеріали наукових, найчастіше міжнародних конференцій, симпозіумів, колоквиумів, що відбулися в Росії.

Усе це робиться істориками Російської Федерації з метою оприлюднення напрацювань потужного світового гуманітарного руху у ХХ ст., показати, що у світі існує з 1920-х рр. у кількох поколіннях історична школа «Анналів», є модернізм – нова історична наука (термін сформувався в рамках третього покоління школи «Анналів» у 1960-х рр.), постмодернізм – лінгвістичний поворот, започаткований в Італії і США, пов'язаний із таким напрямом школи «Анналів», як вивчення історії повсякденності. Наш час – це період панування постпостмодернізму⁷. Усі ці напрями перебувають на засадах неокантіанства. Ось чому ми категорично не згодні з думкою, що «останні неокантіанці вешталися світом у 40-х рр. ХХ ст.».

Усе, викладене вище – це зовнішня сторона історіографічного процесу у світі ХХ – початку ХХІ ст. А внутрішня? Німецький філософ І.Кант у ХVІІІ ст. сказав: «Історія має сенс тільки тому, що це історія людини». Неокантіанські школи в історіографії і соціології, а найбільше – баденська, представлена В.Віндельбандом і Г.Ріккертом, котрі виникли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., в умовах надзвичайного ускладнення можливостей виживання людини, намагалися показати її

⁶ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России: 70-е гг. ХІХ – 40-е гг. ХХ ст. – С.77.

⁷ Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.

як суб'єкта історії. Вони найбільше зробили для розробки проблем епістемології історії, наголошували на суб'єктивності історичного пізнання, довели, що «ступінь пізнаваності об'єктів науки залежить від пізнаючого їх суб'єкта, його професіоналізму, ерудованості, поглядів, особистих здібностей та іншого»⁸.

В епістемології історії головним надбанням ХХ ст. стала міждисциплінарність. За це у французькій науці боролися Е.Дюркгайм (синтез результатів усіх наук про людину повинна здійснювати філософія) і А.Берр (синтез – справа історії). Розуміння того, що таке предмет історії і методи її пізнання, які панують сьогодні, було напрацьоване не стільки суто істориками, як етнологами й антропологами.

Звертаючись до цих термінів, передусім необхідно згадати абсолютну зміну уявлень учених про поняття «культура». У ХІХ – першій половині ХХ ст. культурою вважалися досягнення «високоцоліх» у галузі мистецтва, літератури, філософії, науки. Культура аж ніяк не пов'язувалася з історією економіки і соціальною історією. Етнологи й антропологи, вивчаючи т.зв. «холодні суспільства», життя племен і народів обох Америк, Африки, Океанії, звернули увагу на сталість традиційних форм їх співіснування, на те, що всі форми життя цих народів у найтісніший спосіб пов'язані, переплетені. «Вивчення побуту, господарства, систем обміну [...] показує, що всі ці форми життєдіяльності неможливо зрозуміти без проникнення в міфологію, релігійні вірування й магічну практику. І так само соціальна організація та взаємодія між племенами й кланами нерозривно пов'язані з тією картиною світу, яка лежить в основі усякого їх існування, починаючи від сімейного, сексуального життя, і закінчуючи народними переказами та святами, уявленнями про потойбічний світ, про час, про сутність людини»⁹.

Дослідження антропологів поширили поняття «культура» на незрівнянно більш широке коло явищ, позбавили його оціночного характеру, традиційного протиставлення культурності безкультур'ю. Ці уявлення антропологів почали впливати на істориків. У 1924 р. один із засновників школи «Анналів» – М.Блок – пише працю «Королі-цілителі» (про здатність французьких монархів методом накладання рук виліковувати золотуху), сюжет якої підказав йому брат-лікар. М.Блок вивчає не лише магію та забобони, а й своєрідне розуміння природи королівської влади і соціальних відносин. Книга, що вважається одним із перших французьких досліджень з історії ментальності, нині кваліфікується як приклад соціальної історії середньовіччя, взірць нового бачення соціальної історії.

Голландський історик Й.Гейзінга ще раніше за М.Блока, у 1919 р., у книзі «Осінь середньовіччя» пояснював феодальні соціальні і правові інститути через світосприйняття людьми середньовіччя часу, оцінку права, стосунків між поколіннями, розуміння світу (космосу) й історії. Усе це найяскравіше проявилось у праці Е.Ле Руа Ладюрі (представника третього покоління школи «Анналів») «Монтайю, окситанське село», присвяченій історії цього населеного пункту, охопленого «ерессю» катарів, його мешканцям кінця ХІІІ – початку

⁸ Гуревич А.Я. М.Блок и «Апология истории». – Москва, 1986. – С.188–189; Эксле О.Г. Что такое исторический источник // Munuscula. – Москва, 2004. – С.181; Marrou H.-J. De la connaissance historique. – Paris, 1954. – С.79; Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). – С.142.

⁹ Гуревич А.Я. Предисловие. – С.6.

XIV ст., адже в розпорядженні істориків були товстенні томи допитів жителів Монтанью інквізицією. Книга, що набула всесвітнього розголосу, була перекладена понад двадцятьма мовами народів світу, її загальний наклад становив 2 млн примірників.

Таким чином, антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському, який А.Я.Гуревич назвав часом «незайматості» історичної науки. Метри позитивістської історіографії були впевнені, що «історія робиться за документами», розробили правила аналітичної і синтетичної роботи з ними. До «метафізичних проблем історіографії» вони відчували глибоку відразу, мовляв, висновки самі сформулюються, коли покоління істориків вивчать усі документи¹⁰.

Неокантіанці В.Віндельбанд та Г.Ріккерт зробили безцінний внесок у розробку проблем теорії й епістемології історії, показали роль суб'єкта, що пізнає, історика у відтворенні минулого, специфічність утворення історичних категорій, протилежність методів наук про природу і людину. Й.Гейзінга та Б.Кроче розробили вчення про історичне пізнання як своєрідне пізнання цивілізації, до якої належить історик. О.Шпенглер говорив про принципову неможливість наукового пізнання істориком інших культур, крім тієї, до якої він сам належить.

Історико-антропологічне пізнання, яке сформувалося на сьогодні, являє собою процес пізнання, є діалогом двох культур: культури, до якої належить сам історик, час його життя і культури, яку він вивчає. Як писав Л.Февр, це «постійний діалог людей, що живуть нині, з людьми інших епох і культур», від цього залежить постановка проблем істориком, з якими вчений звертається до минулого, запитальник, пошук нових джерел в архівах і нових типів джерел, невпинна робота над поняттями і категоріями, які безперервно змінюються у часі. А.Я.Гуревич писав: «Такі основоположні поняття, як суспільство, господарство, влада, держава, право, віра, свобода і залежність, бідність та багатство, переживали суттєві трансформації в ході часу, і було б глибоко помилковим й антиісторичним застосувати їх при вивченні далекого минулого, не вдумуючись у специфіку їх сприйняття людьми цього минулого. Усі ці і подібні ним поняття набувають свого внутрішнього змісту тільки при розгляді їх у більш широкому контексті культури»¹¹.

Це і є історико-антропологічний підхід до минулого. Школи історичної антропології існують у багатьох країнах світу: Франції, Німеччині, Італії, Великобританії, Польщі, Росії. Протягом останніх десятиліть у світі створено тисячі праць, які дозволили висвітлити ті аспекти духовної і матеріальної культури минулого, що були поза увагою істориків минулих поколінь.

Сам А.Я.Гуревич найбільше зробив для переосмислення таких понять, як «середньовічний» і «феодальний» у студіях «Проблеми генезиса феодализма» (1967 р.) та «Генезис феодализма» (1970 р.). Суть цього переосмислення

¹⁰ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – 273 с.; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902. – 240 с. Погляди цих істориків проаналізовано нами, див.: Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – К., 1991. – С.14–19.

¹¹ Гуревич А.Я. Предисловие. – С.7.

стисло викладено нами в рецензії на його автобіографічну книжку «История историка»¹².

Праця мого вельмишановного колеги з кафедри всесвітньої історії Ужгородського національного університету М.П.Тиводара «Етнологія» є цінним дослідженням. Даючи на кількох сторінках визначення предмету «етнологія», він підкреслено зводить їх у три рядки – «етнологія – наука про етноси – народи, їх культуру і побут, етнічні стереотипи та механізми виникнення, функціонування і взаємодію етнічних спільнот (етногенез і етнічні процеси)»¹³. Етнологія була й залишається спеціальною історичною дисципліною, а книга М.П.Тиводара є блискучим взірцем викладення теорії етнології. Нині спеціальних історичних дисциплін нараховують десятки – це науки як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, включаючи фізику, математику, геологію, астрономію, генетику та ін.

У Сорбонні та інших французьких університетах географію викладають майже у тому ж обсязі, що й історію. Чудовий взірець геоісторії дав Ф.Бродель у своїх працях, наприклад у «Матеріальній цивілізації, економіці й капіталізмі XV–XVIII ст.». Та це історія не лише того, що люди їли, як розповсюджувалися світом сільськогосподарські культури, як потрапляли в Європу напої і прянощі Сходу, як виглядало житло багатія і бідняка... Це історії «трьох швидкостей», а чи не 33 (?) історичного часу, історія функціонування економіки Старого порядку, зародження і становлення всередині його нових класів. Жодним словом Ф.Бродель не згадує «Французьку революцію кінця XVIII століття». Логіка ж його аналізу підводить до тези про її неминучість.

Уже давно назріла необхідність створення нової загальної концепції історії України. Ідея М.С.Грушевського, який уявляв собі український історичний процес закономірним, поступовим, безперервним рухом до здобуття незалежності, у світлі сучасних постмодерністських парадигм вичерпала себе. О.П.Толочко, Г.В.Касьянов та інші вчені з Інституту історії України НАНУ накреслили своє бачення вітчизняної минувшини: це історія сільської й міської цивілізації, це нелінійний процес, який відбувався з розривами наступності, не мав наскрізної ідеї і т.д. Щоб розробити таку концепцію, необхідно, принаймні, запросити половину вчених паризького «Будинку наук про людину». Ми бажаємо молодим історикам, які вчаться на відповідних факультетах, скоріше набувати належної кваліфікації, передусім лінгвістичних знань, і прилучатися до вирішення нагальних загальноукраїнських завдань в історичній науці.

¹² Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича «История историка») // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.200.

¹³ Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посібник. – Ужгород, 1998. – С.7–11.

The article considers the role of the special history discipline ethnology in the definition of «Historical anthropology; covers the content and its importance for the problems solving of epistemology of history.

Keywords: *ethnology, historical anthropology, historiography, the Annales School, culture.*

